

7. Слоўнік мовы Скарыны (уклад. У.В. Анічэнка). – Мінск : Вышэйшая школа, 1977-1994. Т. 1-3.
8. Сцяшковіч, Т.Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці / Т.Ф. Сцяшковіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 618 с.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / Пад агульн. рэд. акадэміка АН БССР К.К. Атраховіча (Кандрат Крапіва) : У 5-ці т. – Мінск: БелСЭ, 1977-1984. Т. 1-5.
10. Тураўскі слоўнік : У 5-ці т. / [Склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін]. — Мінск: Навука і тэхніка, 1982-1987.
11. Шатэрнік, М. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны / М. Шатэрнік. Беларуская Акадэмія навук. Адзел гуманітарных навук. Камісія для ўкладання слоўніка жывой беларускай мовы. Пад рэд. М. Я. Байкова і Б. І. Эпімаха-Шыпілы. — Менск : Выданьне Беларускае Акадэміі навук, 1929. — 328 с.
12. Фасмер, Макс. Этимологический словарь русского языка : в 4 томах / Макс Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; 4-е изд., стер. – Москва : Астрель : АСТ, 2007.

Н.М. Суконкіна (Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава)

МАРФАЛАГІЧНЫЯ СРОДКІ ПЕРАДАЧЫ КАТЭГОРЫ ПАБУДЖАЛЬНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Ключавыя словы: катэгорыя пабуджальнасці, пабуджэнне, імператыў, дырэктыўныя выказванні, марфалагічныя сродкі.

Адна з актуальных праблем сучаснай лінгвістыкі – пошук адказу на пытанне, як чалавек выкарыстоўвае мову для аказання ўплыву на паводзіны і светаўспрыманне іншых людзей. Уздзеянне на суразмоўцаў адбываецца ў тым ліку праз выкарыстанне маўленчых актаў, якія выражаюць розныя віды пабуджэння адрасата да выканання якіх-небудзь дзеянняў. Розныя аспекты пабуджальных выказванняў разглядаюцца ў работах А. У. Бандаркі, В. С. Хракоўскага, А.П. Валодзіна і іншых даследчыкаў, аднак на сённяшні дзень адсутнічае сістэмнае апісанне сродкаў выражэння катэгорыі пабуджальнасці ў беларускай мове. Сістэмнае апісанне сродкаў рэпрэзентацыі дадзенай катэгорыі неабходна для вырашэння практычных задач у мовазнаўстве: пры правядзенні судовых лінгвістычных экспертыз, для правільнай інтэрпрэтацыі тэкстаў у перакладчыцкай дзейнасці.

Мэтай даследавання з’яўляецца апісанне сродкаў рэпрэзентацыі катэгорыі пабуджальнасці ў беларускай мове на марфалагічным узроўні. Аб’ектам даследавання сталі выказванні са значэннем пабуджэння з твораў беларускай мастацкай прозы. Пры правядзенні даследавання выкарыстоўваліся агульныя (апісанне, супастаўленне) і прыватныя метады (кампанентнага аналізу, аналізу камунікатыўнай сітуацыі, кантэкстуальнага аналізу выказванняў, функцыянальна-прагматычнага аналізу).

Пабуджальнасць – камунікатыўная катэгорыя, якая выражае волевыяўленне гаворачай асобы, якое праяўляецца ў маўленчым уздзеянні

на адрасата паведамлення з мэтай стымуляваць яго да пэўных паводзін [2]. Пабуджэнне да дзеяння носіць розны характар і можа быць рэалізавана праз такія маўленчыя акты, як загад, просьба, прапанова, парада, патрабаванне, запрашэнне, дазвол, забарона, заклік, папярэджанне, рэкамендацыя, перасцярога і некаторыя іншыя. Для перадачы пабуджэння ў беларускай мове выкарыстоўваюцца сродкі розных моўных узроўняў, сярод якіх асноўнае месца займаюць марфалагічныя.

Для выражэння пабуджэння ўжываюцца як прамыя, так і ўскосныя маўленчыя акты. Прамыя маўленчыя акты прадугледжваюць экспліцытныя спосабы перадачы катэгорыі пабуджальнасці: канструкцыі з дзеясловамі ў форме загаднага ладу і ў форме першай асобы множнага ліку, якія разам з пабуджальнай інтанацыяй (выдзяленне націскага склада галоўнага ў інфармацыйных адносінах слова з падзеннем тону голасу ў наступным, паслянаціскным складзе) фарміруюць пабуджальны сказ.

Выкарыстанне адрасантам дзеясловаў загаднага ладу – самы распаўсюджаны спосаб перадачы катэгорыі пабуджальнасці.

«І яшчэ, я запрашаю цябе на нашу сяброўскую вечарынку, – нясмела дадаў ён і ўмольна зірнуў на маці, што падышла да іх. – Мама, ты дазволіш сёння нам з Алесяй?..

*– Чаму ж не? Калі Алеся не супраць, **ідзіце**, – ласкава перабіла яна» [1].*

*«Як – што? – усміхнуўся Сяргей. – Бульбу з грыбамі **рабі**, баб! Лета вялікае, хопіць яшчэ і на трасу» [4, с. 30].*

У маўленчай практыцы сустракаюцца выпадкі, калі сказы, якія змяшчаюць дзеясловы загаднага ладу, не выражаюць пабуджэння адрасата да якога-небудзь дзеяння. Напрыклад, у наступных выказваннях, нягледзячы на наяўнасць дзеясловаў загаднага ладу, адрасант не звяртаецца да каго-небудзь з намерам пабудзіць да дзеяння, а такім чынам афармляе свае думкі:

*«Паказчыкі любой сістэмы залежаць ад пункту адліку. Вось і **скажы** цяпер, што фізіка не мае дачынення да жыцця» [4, с. 15].*

*«Які сэнс было выбірацца з лесу? Тут жа так усё проста: **здабывай** ежу ды **адпачывай**. Ніхто табе нічога не вінен, і ты нікому нічога не вінен» [4, с. 33].*

*«Старылі сантэхніка хіба тры глыбокія паралельныя маршчыны на лбе – бы роўна разлінеены школьны сшытак, хоць ты **пішы** на ім» [5, с. 43].*

Распаўсюджаным марфалагічным сродкам рэалізацыі катэгорыі пабуджальнасці з'яўляюцца дзеясловы ў форме першай асобы множнага ліку са значэннем сумеснага дзеяння (інклюзіўныя формы дзеяслова).

*«Ну што, хлопцы, **пойдзем**, а то мы ўжо, відаць, надакучылі Алесі сваёй балбатнёй, – прапанаваў Ганс і, падміргнуўшы, па-сяброўску лягнуў Ёхана на плячы» [1].*

*«Так, задачка, – Сяргей раздумваў адно імгненне. – **Хадзем** да маёй бабы. Там **пасмажым** тваю рыбу, маю. Навучышся заадно. Там і паясі» [4, с. 43].*

Часта да дзеяслова са значэннем сумеснага дзеяння дадаецца часціца «давайце»: «*Чакайце. Можце лічыць мяне бюракратам, кім хочаце, але давайце адразу **высветлім** нашы ўзаемаадносіны. Заяўляю рашуча: па кватэрных пытаннях не прымаю. У пятніцу прыёмны дзень, калі ласка, прашу*» [6].

«*Давайце **скочым** разам. Мы і насамрэч мёртвыя. Двойчы не паміраюць... Ну, на лік тры: адзін, два, тры!..*» [3, с. 182].

«*А давайце **зробім** пачатак! – Косця любіў выказваць самыя нечаканыя прапановы і сам жартаваў з гэтага: «З сотні хоць адна ды будзе разумная»* [6].

Часціца «давайце» таксама можа выкарыстоўвацца разам з іншымі формамі дзеяслова або ўвогуле ў бездзеяслоўных канструкцыях:

«*У гэты момант Галіна Адамаўна напрасіла яго схадзіць па ваду. Ваду для піцця і стравы бралі ў лясніцтве.*

– *Давайце я прынясу, – адгукнулася Іра*» [6].

«*Давайце за стол, філосафы, – запрасіла Валянціна Андрэеўна*» [6].

«*Давайце, грамадзянін Дымар, без філасофіі. Што дало вам падставы напісаць такую запіску?*» [6].

Выказванні, у якіх катэгорыя пабуджальнасці рэалізавана пры адсутнасці імператыўных форм дзеяслова, адносяцца да ўскосных маўленчых актаў. Пабуджэнне ў іх можа быць выражана праз выкарыстанне дзеясловаў як абвеснага, так і ўмоўнага ладу.

«*Во, а я наелася, – засмялася. – Вачыма б яшчэ ела, так смачна, а ўжо не лезе.*

– *То **возьмеш** з сабой ды **падагрэеш** уранку, – параіла баба Каця*» [4, с. 44].

«*Пачакайце! – больш загадаў, чым напрасіў ён кіроўцу і такім самым загадным голасам загаварыў унутр салона аўтамабіля: – **Забярэш** мяне а 8-й вечара, каб не **спазняўся***» [3, с. 164].

«*Яна дапіла каву, паставіла кубак на стол.*

– *У нас дома некалькі дзён будзе жыць адна мая пацыентка. Яна іншаземка, з Беларусі, ахвяра Чарнобыля. Пасля аперацыі ёй вельмі неабходна свежае паветра. Ты **не змог бы** ўдзяліць ёй гэтыя дні крышачку ўвагі, паставіцца да яе па-сяброўску? Я вельмі спадзяюся на цябе, мой хлопчык*» [1].

Славiк адляцеў да дзвярэй, ударыўся спіной аб вушак, споўз на падлогу, войкнуў, схапiўся за шчаку. У той жа мiг у дзвярах з'явілася маці. Загарадзіла сабой сына, замалiла да мужа:

– *Што ты **робіш**, дурны? Пасаромейся!*» [6].

У апошнім урыўку маецца ўскоснае пабуджэнне, звернутае да адрасата, каб той спыніў дзеянне, якое робіць.

Адзін з самых распаўсюджаных марфалагічных сродкаў перадачы пабуджэння – выкарыстанне сказаў з неазначальнай формай дзеяслова.

«*Стаяць!* – гаркнуў Кепка пранiзлівым і адначасна грубым голасам – адкуль толькі ўзяўся ў яго такі – і Андрэй заўважыў, што ў суседа iмклiва

макрэюць спераду спартыўныя штаны, у якіх ён прыйшоў, а потым на падлозе вакол пантофляў пачала збірацца лужынка» [5, с. 34].

«Дзень добры, **дапамагчы?** – прыпыніўся ён ля жанчыны [3, с. 162].

«На тэлефонныя званкі **не адказваць**, – папярэдзіў Андрэя і ягоную жонку Вязанка, які цяпер ужо стаў галоўным, – адключыць мелодыі ў мабільніках і здаць іх нам» [5, с. 34].

Катэгорыя пабуджальнасці можа быць рэалізавана без ужывання дзеяслова.

«Так, **спакойна**, трэба разабрацца ва ўсім! – загадаў дзелавы мужчына, хоць ніхто і не збіраўся парушаць спакой салона, і загад гэты ён аддаў, відавочна, ад асабістай разгубленасці, каб супакоіцца самому» [3, с. 170].

«**Рукі за галаву, тварам да сцяны!** – прагрымеў грозны рык, Андрэй не паспеў нічога зразумець, як нехта ў чорным балюча крутануў ягоную руку за спіну і ткнуў носам у шпалеры» [5, с. 31].

Такім чынам, асноўнымі сродкамі перадачы катэгорыі пабуджальнасці на марфалагічным узроўні з'яўляюцца дзеясловы загаднага ладу, а таксама дзеясловы ў форме першай асобы множнага ліку. Гэтыя формы дзеяслова могуць выкарыстоўвацца таксама ў сказах, у якіх адсутнічае семантыка пабуджэння. Імпліцытна катэгорыя пабуджальнасці перадаецца праз выкарыстанне канструкцый з неазначальнай формай дзеяслова, асабовымі формамі дзеяслова (акрамя формы першай асобы множнага ліку), дзеясловамі ў форме ўмоўнага ладу, а таксама бездзеяслоўных канструкцый. Для разумення прагматычнай накіраванасці выказвання неабходны ўлік розных фактараў: семантыкі выказвання ў цэлым, сітуацыі зносін, кантэксту.

Літаратура

1 Аляшкевіч, А. Сіняя птушка / А. Аляшкевіч // Беларуская палічка. Беларуская электронная бібліятэка [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступа : https://knihi.com/Ales_Alaskievic/Siniaja_ptuska_mp3.zip.html. – Дата доступа : 21.11.2021.

2 Волкова, А. Е. Способы выражения непрямого побуждения в высказываниях разной степени категоричности / А. Е. Волкова // Вестник Ленинградского государственного университета имени А. С. Пушкина. Серия : Филология. – 2011. – № 4. – Т. 1. – С. 134–141.

3 Гапееў, В. М. Аўтобус. Амаль рэальнасць / В. М. Гапееў // Гапееў, В.М. Я размалюю для цябе неба: аповесць, п'еса, апавяданні : Рэальнасць, містыка, фантастыка / Валеры Гапееў. – Мінск : Маст. літ., 2013. – 222 с.

4 Гапееў, В. М. Ксюхіна поле / В. М. Гапееў // В.М. Гапееў. Я размалюю для цябе неба: аповесць, п'еса, апавяданні : Рэальнасць, містыка, фантастыка / Валеры Гапееў. – Мінск : Маст. літ., 2013. – 222 с.

5 Пятровіч, Б. Засада, або Лавіся, рыбка, вялікая. Аповесць / Б. Пятровіч // Дзеяслоў. Літаратурна-мастацкі часопіс. – 2019. – № 3 (100). – с. 28–77.

6 Шамякін, І. Сэрца на далоні / І. Шамякін // Беларуская палічка. Беларуская электронная бібліятэка [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступа : https://knihi.com/Ivan_Samiakin/Serca_na_daloni.htm. – Дата доступа : 21.11.2021.